

KLASİK DOĞU VE BATI TÜRK EDEBİYATLARINDA BİLDİRME EKİNİN YERİ MESELESİ

Selahittin TOLKUN*

ÖZ

Doğu'da (Türkistan) ve Batı'da (Anadolu) gelişen Klasik Türk Edebiyatı'nda bildirme ekinin kullanımının çoklukla 3. teklik şahısta seyrek de olsa diğer şahıslarda sorunlu olduğu görülmektedir. İlk bakışta sorun, her iki Türk Edebiyatının en çok etkilendiği dil olan Farsçada da benzer yapının bulunmasından kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Ancak Türkçede bildirme ekinin en işlek biçiminin geçmişte aslında bağımsız bir biçimbirim olan *tur-* fiilinin geniş zaman çekimi olan *turur*'a dayanması ve bu biçimbirim Kazak Türkçesindeki benzer kullanımı sorunun Türkçenin kendi gelişiminden kaynaklandığını göstermektedir. Başlangıçta bağımsız biçimbirim olan *turur* zamanla ekleşerek bağımlı biçimbirime dönüşmüştür. Bilindiği gibi şiir dilinde vezin ve kafiye keyfiyeti, Türkçe unsur dizilişlerinin dışına çıkan kullanımları ortaya çıkarmaktadır. Bu iki özellik yani bildirme ekinin aslında bağımsız biçimbirimden bağımlı biçimbirime dönüşmesi ve şiir dilinin özellikleri Klasik Türk şiir dilinde sorunlu bir kullanışa yol açtığı görülmektedir. **Anahtar Kelimeler:** Klasik Türk şiirinin dili, bildirme eki, *turur* biçimbirimi, *-dXr* eki, Kazak Türkçesi

THE PROBLEM OF THE PLACE OF THE COPULA IN CLASSICAL EASTERN AND WESTERN TURKIC LITERATURES

ABSTRACT

The use of the copula in third person in general and infrequently in other persons is problematic in the Classical Turkic literature which had developed in the East (Turkestan) and in the West (Anatolia). At first view the problem seems to generate from Persian, which has a similar structure and is the influence over both Turkic literatures. However, the fact that the most productive form of the copula is based on the aorist of the verb *tur-* 'to stand', which used to be a free morpheme in the past and the use of a similar morpheme in Kazakh Turkic display that the problem arises from the internal development of Turkic. *turur*, which initially was a free morpheme has become a bound morpheme in the course of time. As it I known the arbitrariness caused by meter and rhyme in poetry has introduced deviations in Turkic syntax. These two characteristics i.e. transformation of the copula from a free morpheme to a bound morpheme and the characteristics of poetical language, have entailed a problematic use in classical Turkic poetical language.

Keywords: The language of the Classical Turkic poetry, copula, the *turur* morpheme, the *-dXr* suffix, Kazakh Turkic

* Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, stolkun@anadolu.edu.tr

Giriş

Türkçede ekler köken bakımından iki gruba ayrılabilir: İlki başından beri ek olarak bilinenler, diğer bir ifadeyle yapıları veya kökenleri büyük ölçüde açıklanamayanlar: *-l-, -ş-, -r-, -tUr-* vb. çatı ekleri; *+lA-, +r-, +dA-* vb. isimden fiil yapan ekler; *-k-, -t-, -m-, -n* vb. fiilden isim yapan ekler bu gruba örnek gösterilebilir.

İkincisi ise müstakil kelimelerin ekleşmesi sonucunda ortaya çıkan eklerdir. İkinci grup eklerin bir kısmında gramerleşme süreci büyük ölçüde tamamlanmıştır. Mesela Türkiye Türkçesinde fiil çekiminde birinci şahıs için kullanılan zamir kökenli şahıs eki bu türdendir: *bilür ben > bilirim*.

İkinci tip ekler kimi zaman yine de müstakil kelime olduğuna işaret eden izler taşır. Türkiye Türkçesinde olumlu yeterlilik çatısı için *-abil-* (<-a bil-) kullanılır: *Gelebilirim, gelebildim* vb. Ancak istisna bir kullanım olarak “gele de bilirim, gelmeye de bilirim” gibi bir kullanımda *bil-* fiilinin aslında bağımsız olduğuna bir gönderme yapılabilir. Günümüz Uygur Türkçesinde geniş-gelecek zaman için kullanılan ve *-A turur* yapısının ekleşmesi sonucu ortaya çıkan *-idu* ekinin, üçüncü teklik şahıs çekiminde soru eki aldığı *bilemdu < bil-e mu tur-ur* “biliyor mu?” şeklinde kullanılması müstakil bir kelimedeki ekleştiğine işaret eder. Keza Türkiye ve Özbek Türkçelerinde zamir kökenli şahıs eklerinin yerinin değişken olması bir başka örnektir: Türkiye Türkçesinde *geleceğim / gelecek miyim?* Özbek Türkçesinde *kelgänsänmi / kelgänmisän* “geldin mi?”

Bir diğer önemli iz de müstakil bir kelimenin ekleştiği zaman, vurguyu eklendiği gövdedeki kendisinden önceki heceye atmasıdır. Bu konuda Talat Tekin “Türkçede bu kişi eklerinin vurgusuz olmalarının nedeni bu eklerle kurulmuş şekillerin aslında iki kelimedeki oluşun birer kelime grubu veya ibare (phrase) olmalarıdır. /.../ İki kelimedeki oluşun bu ibarelerde vurgu, kurallı olarak, ilk kelime veya ilk kelimenin son hecesi üzerine düşüyordu. Sona yerleştirilmiş kişi zamirleri zamanla birçok ses değişmelerine uğramış ve ekleşmiş, ancak ilk kelime üzerindeki grup ve ibare vurgusu (phrase stress) yerini korumuştur.” (Tekin: 248) diyerek yine ekleşmeye rağmen vurgunun bunun müstakil bir kelimedeki dönüşmüş olduğunun izlerini taşıdığına işaret eder.

Ekleşmeye başlamış, ancak ses değişmelerinin yaşanmadığı birtakım yapıları birçok araştırmacı ayrı yazmaktadır: *kim erür / turur* “kimdir”, *tutar men* “tutarım”, *barsar sen* “gidersen” vb.

Şiir dili bilindiği üzere nesirdeki sözdizimine çok defa uymaz. Bilhassa son çekim edatları ve henüz ekleşmesi tamamlanmamış diğer kelimelerin yerleri son derece oynaktır. Tabii zamir kökenli şahıs ekleri bu konuda istisnadır. Aşağıdaki örneklerde bildirme eki işlevindeki *irür* ve *turur* şiir dilinin bu özelliğinden dolayı ait olduğu kelimedeki uzak düşmüştür.

Ni kim taqđir bolsa ol bolur tađkik bilgey siz
İrür ceng ü cedel renc ü riyāzat barça bī-hude (Yücel: 134)

Egerçi var aramızda ferāşlı

Turur ° işkuñ gönülde şöyle rāsıh (Akalin: 107)

Müstakil bir kelime olarak yazılan, aslında görev itibarıyla bir ekten farklı olmayıp uzun vadede eke dönüşen, bilhassa er- ~ i- fiilinden ekleşen biçimbirimlerin ekleşmenin tamamlanmadığı durumlarda şiir dilinde yerleri sabit olmayabilmektedir:

Hüsni elığa zār u mübtelā köz irmiş
Cânım bile köñlümgē belā köz irmiş (Yücel: 164)

Ekleşme sürecinde ses değişimleri başladığında da bunların yazıda gösterilmesi hususunda araştırmacılar farklı tutum sergilemektedir. Mesela, Doğu Türkçesi metinlerindeki zamir kökenli şahıs ekleri değişik araştırmacılarca şöyle gösterilebilmektedir:

Ey ki bilmey siz cünûnum çün sorar siz hâletim
Anı şerh eylerde nâ-mefhûm edâlardın biñg! (Eraslan: 56)

Çarh zulmıda ki boğzumnu kırıp yığlar min
İğürür çarh kibi inçkirip yığlar min (Özönder: 172)

Cefâ vü cevri tavırdın irür sin asru köp vâkıf
Vefâ vü mihr resmidin bolur sin asru köp gâfil (Yücel: 162)

Sin gül sin ü min hâkîr bülbüldür min
Sin şu° le sin ol şu° leğa min küldür min (Yücel: 247)

Botam mini sora turğıl bu şubh yilindin
Anıñg tig içe turur-min hecr meyin peymân (Karasoy: 211)

Cânım tileği dilber ü cânânını sewer men
Bir bende-i miskîn men ü sultânını sewer men (Toparlı 1998: 574)

Musulman-mız dégeyler
Hâram hâriş yegeyler
Yemes-mén dép tangaylar
Âhr zâman bélgüsü (Tulum 2016: 260)

Aynı durumu biz, isim soylu yüklemelerin geniş zaman çekiminde *tur-* fiilinden yararlanıldığı durumlarda da görüyoruz. Biçimbirim *turur* veya *durur* şeklinde ise ayrı, *-dUr* / *-dIr* / *-tUr* biçimlerine dönüşmüşse artık bir ekleşme başlamış olarak telakki edilerek birleşik yazılmıştır. Burada, Doğu Türkçesinde hâlen dahi *tur-* biçiminde kullanılan fiilin *durur* (< *tur-ur*) biçiminde kullanılmasının bile ekleşme olarak kabul edilmemiş olması için ilginç yanıdır.

Firâking içre ulus örtemekke iy mâhim
Çakın durur demim vü ıldırım durur âhim (Özönder: 173)

İşim tağ üzre her yan eşk seyl-âbını sürmekdür
Fırâk âşûbıdın her dem bulut yanglıg ökürmekdür (Özönder: 171)

Derdim körüp mu° âlecede zâyi° itme ° ömr
Kim cânda derd-i ° ışk durur bî-devâ maŋga. (Yücel: 131)

Yok turur ger yâr yoktur tâkat u şabr u şekîb
Yâr eger bardur cefâ vü cevr ü miñnet bardur (Yücel: 156)

Sin gül sin ü min haķîr bülbüldür min
Sin şu° le sin ol şu° leĝa küldür min (Yücel: 247)

Nişâne izdeyü aşkıngda bî-nişân boldum
Velî nişân-ı muhabbet hemân turur cânda (Toparlı 1994:76-77)

Yâr lebidür manga cândın latîf
Sözleri hem âb-ı revândın latîf (Toparlı 1994: 174)

Botam mini sora turĝıl bu şubh yilindin
Anıŋ tig ıce turur-min hecr meyin peymân (Karasoy: 211)

Ay yâr ki hecrinĝ bile yadap kiledür-min
Heccrinĝde eger sormasaŋ imdi öledür-min (Karasoy: 303)

Köngül kuşı çibin dig çırmaşıptur dâm-ı zülfiĝa
Közi îmâ bile aytur ki uğrını dolaydur-min (Karasoy: 237)

İşik işikke sin dig der-beder kılmay durur ol yâr
Anıŋ için kiçe vü kündüz anı algaydur-min (Karasoy: 237)

Lâyık-ı pîr yok turur sözi
Oldı lâ-şey' sözi vü özi (Tulum 2009: 141)

Lâ-mekân taşîline lâzim mekân
Kim mekânsız küç durur tekmîl-i ân (Tulum 2009: 353)

Kılma inkâr ey müzevvir âteş-i cân-süzuma
Ot eger yoktur nêdür munça tütün kâşânedin (Tulum 2009: 317)

Benzer tutum Batı Klasik Türk Edebiyatı araştırmacılarında da görülür.

Didiler nireñ ađrır neñ durur sağ
Didim içüm taşum top toludur dağ (Akalın: 86)

Ancak *durur* biçimbirimini ek olarak kabul edenler de bulunmaktadır. Ancak bu konuda da iki farklı uygulama söz konusudur.

Sâkiyâ mey sun ki dâm-ı gamdürür hüşyârlığ
Mestlikdir kim kılar gam ehline gam-hârlığ (Gölpınarlı: 82)

Bu hadîs içre ki Şâm altdurur bâğ-ı Naîm
Zâhidâ sâye-i zülfinde ruhın cennet bil. (Çavuşoğlu: 40)

Cem gamuñdan bulalı zevq ü safâlardur müdâm
Cânuma gönder cefâ vü gam be-gâyet hoş-durur (Ersoylu: 75)

Bu ekleşme sürecinin gösterilmesi meselesinde geçmiş şair ve müstensihlerin tutumları da sorunludur. Aşağıda özgün imlasıyla verilen Nevâî'ye ait iki beyitte bu durum açıkça görölmektedir. (Bu metin tarafımızdan Arap alfabesiyle yazılmıştır. Bk. Eckmann 1996: 318).

یار دین ایروکونکول ملکی دورور سلطانی یوق
ملك کیم سلطانی یوق جسمی دورور کیم جانی یوق
بیر قرا توفراق کیم یوقتور کل و ریحان انکا
اول قارانغو کیچه دیک دور کیم مه تابانی یوق

Bildirme Ekinin Gerçek Yeri Meselesi

Bildirme çekimindeki sorunun bir başka yönü de – esasen 3. teklik şahıslarda, nadiren diğer şahıslarda – ekin cümlede ait olduğu kelime veya kelime öbeğinde bulunmamasıdır. Yaptığımız taramalar esnasında bu sorunlu kullanımın daha çok 3. teklik şahıs bildirme eki +*dUr* için söz konusu olduğunu gördük.

Türkçede ek olan unsur, bağımsız yazılamaz. Yalnızca Doğu Türkçesi yazım geleneğinde – gerek Sođut kökenli Uygur gerekse Arap kökenli alfabede – hâl ve çokluk ekleri yanında +*lxK*, +*sXz* gibi yapım ekleri ayrı yazılabilmekteydi. Bunun dışında normalde bağımsız yazılamayan ekin önünde mutlaka ait olduğu taban bulunmalıdır ve ekle taban arasına başka bir unsur girmemelidir. Ancak yazımızın başında örneklerle gösterdiğimiz üzere ekleşen unsurların söz konusu kaideye her zaman uymadığı görülür.

Türkçede bilindiği gibi başlangıçtan beri ismin geniş zamanda yüklem olabilmesi için esasen *er-* ve *tur-* fiillerinin geniş zamanda çekiminden yararlanılır.

Bunlardan *erür* esasen tarihî metinlerde görülür, *turur* ise ekleşerek kullanılır. Bu ekleşme *turur* > *durur* > +*dUr* > +*dXr* biçiminde gelişir.

İşte bildirme çekiminde *tur-* fiilinden türetilen (*tur-ur*) *turur* biçimbirimin şiir dilindeki yerinin başta vezin ve kafiye zaruretiyle oynak olması, bu biçimbirimin ekleşmesiyle birlikte yazı dilinde karmaşaya yol açtığı görülmektedir.

Klasik şiirde kalıp ifadelerin bulunduğu, şairlerin bilhassa destanî eserlerde sıkça söz kalıplarına başvurduğu malumdur. Aşağıdaki iki beyti inceleyelim. Aşağıda Ahmedî'nin vezin ve kafiyeden dolayı aynı kalıbı iki farklı biçimde yazdığını görüyoruz.

Didiler nireñ ağırır neñ durur sağ
Didim içüm taşum top toludur dağ (Akalın: 86)

Bu yol dīv-ile toptolu perîdür
Giren bu yola cānından berîdür (Akalın: 132)

Aynı şekilde ilk beyitte geçen “neñ durur sağ” cümlesini ele aldığımızda bu yapıdaki *durur* biçimbirimi eklediğinde otomatik olarak *neñ* kelimesine bağlanır ve cümle “neñdür sağ” olur. Bu durumda dilbilgisel yapı değişir. Başta “neñ durur sağ” cümlesinin anlamı “neren sağlamdır” iken, “neñdür sağ” olduğunda “sağ (olan) nerendir” olur. İşte *turur* biçimbiriminin bu şekilde dönüşmesi klasik şiir dilimizde yanlış unsurlara bağlanmasına yol açarak anlamı etkilemiştir.

Bazen bu yapı Ahmedî'nin aşağıdaki beytinde olduğu gibi çok bariz biçimde görülür. Aşağıdaki beyit bu açıklamalarımız ışığında “Bak bana benim çevremde yabancı çoktur; ancak yanımda duracak kimsem yoktur.” diye yorumlanmalıdır.

Beni gör kim yöremde ağıyardur çok
Ve-lîkin beklemege kimsenem yoğ (Akalın: 90)

Yukarıda da belirtildiği üzere müstakil bir kelime olarak yazılan aslında bir ekten farklı olmayan ve uzun vadede eke dönüşen bilhassa da *er-* ~ *i-* fiilinden ekleşen biçimbirimlerin de ekleşmedikleri durumda şiir dilinde yerleri sabit değildir.

Barı aḥbāb idi ḥāzır barı esbāb idi cem^c
Sāz u ḥ^vānende bile nuḳl u mey bī-ğış idi. (Yücel : 181)

Ḥüsn eliḡa zār u mübtelā köz irmiş
Cānım bile köñg^lümge belā köz irmiş (Yücel: 222)

Ancak bu biçimbirimlerin bile ekleşmeye başladıklarında yazımlarında sorun olduğu görülmektedir.

Kemān dutduḡda eyle-y-idi kādir
Ki oḡına dikilürdi nesr-i ṭāyir (Akalın : 81)

Bildirme ekinin farklı yerde bulunması meselesi aslında klasik şiir yorumcusu ilim adamları tarafından fark edilmiştir. Bu durum şiirlerin şerhlerinden anlaşılmaktadır. Aşağıdaki beyitlerin çevirilerini incelediğimizde bildirme ekini

beyitte bağı olduğu kelimeye değil, bizim altını çizerek işaretlediğimiz kelimeye getirildiği görülecektir. Aşağıda hem Doğu hem Batı klasik şairlerden örnekler ve bu örneklerin araştırmacılarca yorumlamasına dair örnekler verilmektedir:

Nevâî'den

Yüz ü cismümdür sarığ bergi kuruğan şâh üze
Şâh u bergi kim kurup sarğarsa kim körmiş devâ

Nevâî'nin bu beytindeki işaretli yeri gerek Eckmann gerekse Argunşah aynı biçimde yorumlamıştır: *yüz ü cismümdür sarığ* “yüzüm ve vücudum (sap) sarıdır” (Eckmann 1988: 143); “Yüzüm ve vücudum dal ve üzerindeki kuruyan bir yaprak gibidir.” (Argunşah: 198).

Harezmlî Hafız'dan

Kıldı köngülüm vaslınğ temannâ
Köz çeşmesidür hicringde deryâ

Bu beyti Toparlı, “Gönlüm sana kavuşmayı istedi. Göz çeşmesi senin ayrılığında deniz gibidir.” diye çevirir (Toparlı 1994: 80-81).

Ahmet Yesevî'den

Târîqâtniñ yollarıdur kattıg ʻázap (Tulum 2016: 96)

Bu mısraı Tulum, “Tarikatın yolu (aşılmaz derecede) sarp /.../” olarak çevirir (Tulum 2016: 97).

Hüseyin Baykara'dan

Za'ferânî ârızım levhide veh şengerf ile
Şerh-i hicriñ yazğalı her kirpikimdür bir kalem (Eraslan: 62)

Bu beyti Eraslan, “Zaferan renkli (sararmış) yüzüme kırmızı renkle ayrılığının şerhini yazmak için her bir kirpiğin bir kalemdir.” şeklinde Türkiye Türkçesine çevirir (Eraslan: 63).

Muhammed Sâlih'ten

Hum anıñ şevkı bilendür pür-cüş
Yoksa kaydıındur anğa munça hurüş (Kocasavaş: 62)

Bu beyti Kocasavaş, “Şarap küpü onun (aşkın) şevki ile coşkun hâldedir; yoksa onun böylesine coşması nedendir?” şeklinde Türkiye Türkçesine çevirir (Kocasavaş: 47).

Fuzûlî'den

Perişân halk-i âlem âh u efgân etdügümdendür
Perişân olduğum halkı perişân etdügümdendür. (Tarlan 1985: 253)

Bu beyti Tarlan, “Benim ah ve efgan ettiğimden halk perişan haldedir. Benim de perişan olmama sebep halkı perişan etmemdir.” diye çevirir (Tarlan 1985: 253).

Kadı Burhaneddin'den

Yaşam deniz dürür gözüm seffine;
Gönülde ışkun odıdur define (Alpaslan: 24)

Bu beyti Alpaslan, “Yaşam deniz, gözüm gemi, gönlümdeki aşkın ateşi de definedir.” diye çevirir (Alpaslan: 25).

Seyyid Nesîmî'den

Ey sâhib-i taht ü tâc, cânlar sanadur muhtâc;
Ey görklü yüzi mi'râc, dîdâruna müştâkam. (Kürkçüoğlu: 39)

Bu beyti Kürkçüoğlu, “Ey gönüllük taht ve sevimlik tâc sahibi, canlar sana muhtaçtır. Ey mübârek yüzünü görme, gözler ve gönüller için Mi'raç (ilahî yükseliş vesilesi) olan, yüzünü candan göresim geldi!” diye çevirir (Kürkçüoğlu: 40).

Necatî Bey'den

Benüm katumda ölüm şerbetidür Âb-ı Hayât
Ki bir dem önce gidendür hemîşe bî-gam olan (Çavuşoğlu: 202)

Çavuşoğlu bu beyti “Benim katımda ölüm şerbeti Hayat Suyu (Bengi su)dur; çünkü devamlı olarak gamsız olan bir dem önce gidendir.” diye çevirir (Çavuşoğlu: 203).

Tecellî'den

Ey Tecellî dem-i müdāvâda
Derd-i dildür saña medâr-ı devâ (Deniz: 320)

Deniz, yukarıdaki beyti “ Ey Tecellî! Derde deva ararken sana gönül derdi çare olur.” diye çevirmektedir (Deniz: 321).

I. ve II. Teklik Şahıslarda Bildirme Ekinin Yeri Meselesi

Bu sorun yaygın olmamakla birlikte diğer şahıslarda da görülmektedir.

Lâmi'î Çelebi'den

Gerçi bu ihsâna benven nâmaḫal
Kıl dil ü cân ° uqdesin lutfuñla ḫall (Ayan 1998: 379)

Yukarıdaki beyti “Her ne kadar ben bu ihsana layık değilsem de sen lütfunla gönül ve can düğümünü çöz.” diye çevirmek uygun olacaktır. Böyle bir çeviride ise bu defa *benven* kelimesi sıkıntı yaratır. Çünkü metinde şart cümlesinin yüklemi *benven* kelimesidir. Oysa bizim görüşümüze göre şart cümlesinin yüklemi *nâmaḫal* kelimesi olmalıdır. Aslında bu beyitteki “bu ihsâna benven nâmaḫal” cümlesinin şöyle bir yapının evrilmesi sonucu ortaya çıktığını düşünebiliriz.

Cümleyi başlangıçta “Ben bu ihsāna nāmaḥal turur ben.” diye alırsak yüklem isim soylu “nāmaḥal turur ben” olur. Vezin ve kafiye zaruretiyle cümleyi “Bu ihsāna ben turur ben nāmaḥal” şeklinde de yazabiliriz. Bu durumda yüklemi işaret eden unsur yer değiştirmiş olur. Ardından ses olayları başlar: *ben turur ben > ben durur ben > ben dururven > bendürven > benven.*

Benzer biçimde aşağıdaki ilk beyitte altı çizili kısmı da “niçin perişansın?” diye çevirmek doğru olacaktır.

Didi gül gibi neçünsin perīṣān
Bu gönülün nişe gonca gibi vīrān (Akalm: 96)

Bu cümlelerin de şu aşamaların sonucu ortaya çıktığını söyleyebiliriz: *neçün perīṣān turur sen > (şiiir dilinde) neçün turur sen perīṣān > neçün durur sen perīṣān > neçündürsin perīṣān > neçünsin perīṣān.*

Böyle bir sorunun mevcudiyetini bize beyitlerdeki benzeyen-benzetilen ilişkisi de göstermektedir. Aşağıdaki Babür’e ait beyti ele alalım.

Hüsn körmes közlerim, könglüm dağı ° ışq istemes,
Güyyâ kim közlerimdür kür u könglüm mürdedür. (Yücel: 167)

Beytin ilk mısraı “Gözlerim güzelliği görmez, gönlüm de aşk istemez,” diye çevrilir. Ancak ikinci mısraı ya “Sanki kör (olan) gözlerimdir ve gönlüm ölüdür.” diye veya benzeyen-benzetilen ilişkisini dikkate alarak ve doğru bir biçimde “Sanki gözlerim kördür ve gönlüm ölüdür.” diye çevirmek gerekir.

+dUr Ekinin Benzer Kullanımına Dair Örnekler

+dUr ekinin değişik şairlerce aynı şekilde kullanımına dair örnekler aşağıda verilmektedir. Metinlerde bildirme eki ile bu ekin aslında ait olduğu düşünülen kelime veya kelime öbeklerinin altı çizilmiştir.

Klasik Batı Türk Edebiyatı Şairlerinden Örnekler

Kadı Burhaneddin’den

Gözünğden kanıdur yaram buyurmaz iseñ iy yâr em
Gerek ki yüregüm yaram ıraḥ sinden ıraḥ sinden (Ergin: 42)

Şeyhî’den

Gönül uçmak diler kapında velî
Cân kuşudur şikeste-bâl ey dost (Biltekin: 98)

Zatî’den

Şimdi dem-i hecrüñde yaşumdur baña hem-dem
Şu sızmaz idi kânı o demler ki aradan (Çavuşoğlu-Tanyeri:87)

Hayâlî’den

Dilber nihâl-i taze durur bergi şivedir
Cevr-i cefası canlara erzanî mîvedir. (Tarlan 1992: 116)

Klasik Doğu Türk Edebiyatı Şairlerinden Örnekler

Lutfî'den

Başımğa sâye sal ay sevr-i çäläk
Ki gül dikdür yaşam hecr ilgidin çäk (Karaağaç: 100)

Şeybânî'den

Bu Herîning halkı bilmesdür sözüngni ay Şibân
Bu Şibânî sözleri imes sözi ° Attardur (Karasoy: 119)

Hüseyn Baykara'dan

Hasta könglüm za'f iter vâkıf boluñg ey dostlar
Kim bu kündindür bu zâr-ı nâ-tüvânım özge nev' (Eraslan: 42)

Meşreb'den

Bu ışq yolığa kirkân älbättä keçär cändän
Keçmäsä äğär cändän äytgän sözidür yâlgân (Rähmânov –
İsrâilov: 148)

Furkat'tan

Qäträ qäträ aşkimni saçdım, ğämıdın här biri
İşqning däryäsındur ğävähär-i nâyâblär (Räsul: 62)

Üveysî'den

Ne bolur muztäribni şäd etsäng
Bu işındur sävâb, incitmä. (Qäsımov-Välixânov:25)

Mukimî'den

İzdiyâdi dävlatıngni häqdın istäb bär-dävâm
Keçä-kündüz sidq ilä qılmâq duädur ädätim (Kärimov: 65)

Bu durum klasik şiir söyleyişini devam ettiren günümüz Özbek şairlerinde de görülür

Erkin Vâhid'den

Zähmät-i ışq dârd erürsä zähmät-i şe'rdür devâ
Çünkü, äğüning şifâsı deydilär äğu bilän (Vâhidov: 27)

Çustiy'den

Gärçi nâmidir âyâl u qudrätidir be-misâl

Tärbiyât mülkin zâbâr-dâst mârd-i mäydânî ânâ! (Xocäyeva -
Xocäyeva: 35)

Metin Şair'den

Sözimiz “Fərhad u Şirîn” kıssəsindən dür süçük
“Səb° ə-i səyyārə”sidən kəvkəbistān bizdə bar (Tolkun 2016: 139)

+dUr Biçimbiriminin Farsça ile Benzerliği

Farsça hem Doğu hem Batı Klasik Türk Edebiyatını en fazla etkileyen dildir. Aynı zamanda +dUr biçimbirimin Farsçadaki karşılığı olan *hest / est* biçimbiriminin de aynı klasik dönem şiir dilimizdeki gibi kullanıldığı görülmektedir.

Bilindiği gibi Farsçada ek fiil için esasen است / هست ve bunun ekleşmiş biçimi olan ست kullanılır. Farsçada başta isim soylu cümleler olmak üzere diğer cümlelerin çekimiyle ilgili bazı noktalar bizim çalışmamıza konu olan +*dur* ekiyle örtüşmektedir.

Vanlıoğlu, Farsça cümle yapılarını incelerken “Farsçadaki basit cümlelerin kelime düzeni her ne kadar böyle ise de bazen bu tertibe hiç de uymadığı görülür ve cümle de önem arz eden kelime öne alınabilir. Şiirde ise kelimelerin düzeni tamamen serbesttir.” demektedir (Vanlıoğlu: 10). Bu durum Sadî'nin meşhur beytinde de görülür:

به دریا در منافع بی شمار است
و گر خواهی سلامتی بر کنار است

Be-deryâ der-menâfi' bî-şumâr-
est
Veger hâhî selâmet, der-kenâr-
est

Denizde sayısız
 fayda vardır. Ama
esenlik istiyorsan,
kıyıdadır.

Görüldüğü gibi ilk mısraın çevirisinde bildirme eki farklı yerdedir. Aynı durum Mesnevî'de de görülür:

از عجب گفتم گر او را صد پرست
او به هندستان شدن دور اندرست

Ez'aceb guftem ger ū-râ şad-
per-est
Ū be-Hindustan şuden dür
ender-est

Şaşırarak dedim ki
onun yüz kanadı olsa
bile Hindistan'a
gitmekten uzaktır.

Yukarıdaki metin hakkında XVI. yüzyılın sonu ile XVII. yüzyılın ilk yarısında yaşayan İsmâil Rusûhî-yi Ankaravî “Ta° accübden eyitdüm eger anuñ yüz kanadı var ise de ol kimse Hindustāna gitmeklikden dūrdur u beHindustān ender şuden dūrest takdirine olur.” diyerek Farsça cümlelerin aslında nasıl olması gerektiği hakkında yorumda bulunur (Tanyıldız: 70-71). Tanyıldız, çalışmasında *Olması Gereken Söz Dizimi* başlığı altında “Manzum bir metin olan Mesnevî'de vezin zaruretinden dolayı Mevlânâ kimi zaman söz diziminde değişiklikler yapabilmektedir. Şârih de ifadenin anlamında sıhhati bozmamak için olması gereken söz dizimini belirtme ihtiyacı duyar” der. (Tanyıldız: 70).

Bunlara ilaveten Ahmet Ateş, kitabının *Füillerin Çekimi* bölümünde ek-fiil (cevherî veya isnadî fiil, verbum substantivum) ekini açıklarken “Yalnız هستی، هستم،

vb. şekli, bir ek gibi, isim ve zamirler ile birleşemez ve özellikle ‘var olmak’ anlamına gelir” diyerek örnekler verir (Ateş-Tarzî: 29).

راحتی نیست در آن خانه که بیماری هست “Hastalığın bulunduğu evde rahatlık yoktur” (Ateş-Tarzî: 29)

زن را دختر یست “Kadının bir kızı var.” (Ateş-Tarzî: 59)

Ahmet Ateş “Bir cümlede bir özneye bağlı birkaç fiil varsa, eski şair ve yazarlarda yalnız bir tanesi çekim eki alır, ötekiler almaz.” açıklamasını yapar (Ateş-Tarzî: 29-30). Ateş’in bu açıklamasına benzer kullanımı Ahmedî’de görmekteyiz.

° İşkuñ yolu belâdur u derd ü fenâ vü hem
Bi’smi’l-lah ol gişi ki heves ide bu yola (Akalin: 170)

Farsça *hest / est* takısı işlevce iki yönden klasik edebiyatımızdaki bildirme ekinin işleviyle örtüşmektedir.

1) Ait olduğu kelimeye uzak kullanılmıştır.

Periştân halk-i âlem âh u efgân etdügümdendür
Periştân olduğum halkı periştân etdügümdendür. (Tarlan 1985: 253)

2) Aynı takı işlevce +*dXr* değil, *var* anlamı katmaktadır.

Gedâî’den

Ëy köñgöl dil-ber hayâli çünkü hem-demdür sanğa
Vâdi-i hicrân içinde özge nê gâmdur sanğa (Argunşah: 240)

Meşreb’den

Hâcring gâmidın başımâ yüz cäv r u cäfâdur
Vâslinggâ yetây deb seni âşiq közi giryân (Râhmânov –İsrâilov:

152)

Nesîmî’den

Aşl-ı hōd zat imiş bu eşyānuñ
İkilik n’ister anda vahdetdür. (Ayan 2014: 309)

Keza Türkçede *bar / var* kelimeleri de bu defa Farsçadaki *hest / est* işlevinde kullanılır olmuştur.

Fuzûlî’den

Dehrde hemtâ sana var perî yok demem
Var güzel çok velî sen gibi hun-hâre yoh (Gölpınarlı: 37)

Kazak Türkçesinde *turur* Biçimbiriminden Gelişen Ekin Yazımı Meselesi

Klasik Doğu ve Batı Türk yazı dillerinde görülen bu yapıların Farsçayla benzeşmesi bunların alıntı olduğunu göstermez. Çünkü benzer durum günümüz Kazak Türkçesinde de görülür.

Kazak Türkçesinde diğer birçok lehçede olduğu gibi şimdiki zaman için “fiil + -p tur, -a -e -y + tur, otur, jatur + zamir menşeli şahıs ekleri” yapısı da kullanılır (Koç-Doğan: 260). Elbette burada kullanılan tasvir yardımcı fiillerden dolayı arada anlam ayırtıları bulunur. Ancak bunlardan bizi ilgilendireni bilhassa *tur-ur* > *tur* biçimde gelişen *-p tur* biçimimidir: *Jañbir jawıp tur* “Yağmur yağıyor.” (Koç-Doğan: 261). Görüldüğü gibi aynı Türkiye Türkçesi imlasında olduğu gibi -p ile birbirine bağlanan fiiller ayrı yazılırlar. Burada aynı zamanda bir hece yutumu olayı söz konusudur. Tasvir birleşik yapı söz konusu olduğu için düzyazıda önce asıl fiil sonra yardımcı fiil gelir. Ancak Kazak Türkçesindeki bu durum, aşağıda da görüleceği gibi şiirde bozulmakta ve tıpkı bizim bu yazımızda ele aldığımız gibi karışıklıklara yol açmaktadır. Yalnız yazım yönünden, gerek tasvir yardımcı fiil olarak gerekse bildirme eki olarak *tur* biçimbiriminin müstakil bir kelime gibi yazılması dikkat çekicidir.

Qalmaqtın tur qazaktan küşi artıp / Qazaqqa soğıs sayın tisi batıp.
“Kalmukların Kazaklara nazaran güçleri artmaktadır / Kazaklara her savaştta dişi batmaktadır.” (Tarixi Jırlar: 102)

Denesi qıran qustay tur inğaylı “Bedeni avcı kuş gibi uygundur” (Tarixi Jırlar: 132)

Görüldüğü gibi Kazak Türkçesinde de *turur* bağımsız biçimbiriminden gelişen *+tur* artık bir bağımlı biçimbirim olmasına rağmen vezin ve kafiye gereği bağlı olduğu asıl unsurlardan çok uzağa düşebilmektedir. Hemen belirtelim ki bu durum Kazak konuşma dilinde görülmez.

Sonuç

Klasik Türk Edebiyatında, bildirme ekinin başlangıçta *tur-* fiilinin geniş zaman çekimine dayanması (*tur-ur* > *turur* > *durur*) ve bu yardımcı fiilinin önceleri bağımsız biçimbirim iken zaman içinde bağımlı biçimbirime dönüşmesi, şiir dilinin vezin ve kafiye zorlaması yüzünden farklı yerde bulunmasına yol açmıştır. Bu yapı ilk bakışta Farsçadaki *hest* / *est* biçimbirimlerinin Türkçeye aktarılması gibi görünmektedir. Ancak gerek tarihî veriler gerekse günümüz Kazak Türkçesindeki *tur-* yardımcı fiilinin kullanım özellikleri bu biçimbirimin Türkçenin kendi içinde evrilerek geliştiğini göstermektedir. Burada geçmiş yazarlarda Türkçe biçimbirimlerin imlasına özen gösterilmemesi de ayrı etkindir.

KAYNAKÇA

- AKALIN, Mehmet, *Ahmedî Cemşîd ü Hurşîd İnceleme-Metin*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1975.
- ALPASLAN, Ali, *Kadı Burhaneddin Divanından Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1977.
- ARGUNŞAH, Mustafa, *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2013.
- ATEŞ, Ahmed – Abdülvehhâb TARZÎ, *Farsça Gramer*, İÜ yayınları, İstanbul, 1962.
- AYAN, Gönül, *Lâmi'î Vâmık u Azrâ -İnceleme-Metin-*, AKMB, Ankara, 1998.
- AYAN, Hüseyin, *Nesîmî Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni*, TDK, Ankara, 2014.
- BİLTEKİN, Halit, *Şeyhî Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük)*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış doktora tezi), Ankara, 2002.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed – M. Ali TANYERİ, *Zatî Divanı*, İÜ Yayınları, İstanbul, 1987.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmet, *Necati Bey Divanı*, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, (Belirtilmemiş).
- DENİZ, Sebahat, *Tecellî ve Dîvânı*, Veli Yayınları, İstanbul, 2005.
- ECKMANN, János, *Harezmi; Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, TDK, Ankara, 1966.
- ECKMANN, János, *Çağatayca El Kitabı*, İÜ Yayınları, İstanbul, 1988.
- ERASLAN, Kemal, *Hüseyn-i Baykara Divânı'ndan Seçmeler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- ERGİN, Muharrem, *Kadı Burhaneddin Divanı*, İÜ Yayınları, Ankara, 1980.
- ERSOYLU, İ. Halil, *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı*, TDK, Ankara, 1989.
- GÖLPINARLI, Abdülbâki, *Fuzûlî Dîvânı*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1985.
- XOCÄYEVA, Nâzîmâxân - Fârâğâtxân XOCÄYEVA, *Çustiy Säylänmä*, Ğäfur Ğulâm Nâşriyâtı, Taşkent, 1992.
- KARAAĞAÇ, Günay, *Lutfi Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*, TDK, Ankara, 1997.
- KARASOY, Yakup, *Şiban Han Dîvânı (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, TDK, Ankara, 1998.
- QÂSİMOV, İmâdiddin –ÄmânillâVâlixânov, *Uväysiy Köngil Ğülzârı*, Ğäfur Ğulâm Nâşriyâtı, Taşkent, 1983.
- KÄRİMOV, Ğulâm, *Muqimiy İkki Tomlik Äsârlär Toplamı II Tom*, ÖzSSR Dâvlät Bâdiiy Ädâbiyât Nâşriyâtı, Taşkent, 1960.
- KOCASAVAŞ, Yıldız, *Muhammed Sâlih Şeybânî-nâme (Giriş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme)*, Çantay Yayınları, İstanbul, 2003.
- KOÇ, Kenan – Oğuz DOĞAN, *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2004.
- KÜRKÇÜOĞLU, Kemâl Edib, *Seyyid Nesîmî Dîvânı'ndan Seçmeler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

- ÖZÖNDER, Sema Barutçu, *°Alî Şîr Nevâyî Muḥakemetü'l-Luġateyn İki Dilin Mukayesesi*, TDK, Ankara, 1996.
- RÄHMÄNOV, Vähâb - Kâmilcân İSRÄİLOV, *Mâşrâb Devân*, Ğâfur Ğulâm Nâşriyâti, Taşkent, 1980.
- RÄSUL, Xâlid, *Furqât Şe'riyâtidân*, Özbekistân SSR Fânlâr Akademiyasi, Taşkent, 1980.
- TANYILDIZ, Ahmet, *İsmâil Rusûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmû'atu'l-Letâyif ve Matmûratu'l-Ma'ârif) (I. Cilt) (İnceleme-Metin-Sözlük)*, (Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Kayseri, 2010.
- Tarixi Jırlar*, Komisyon, Bilim Baspası, Almatı, 1995.
- TARLAN, Ali Nihat, *Fuzûlî Divanı Şerhi I*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.
- TARLAN, Ali Nihat, *Hayâlî Divanı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1992.
- TEKİN, Talat, *Makaleler I Altayistik*, Hazırlayanlar: Emine YILMAZ - Nurettin DEMİR, Grafiker Yayınları, Ankara, 2003.
- TOLKUN, Selahittin, *Afgan Türkistan Edebiyatından Örnek Bir Şahsiyet: Üstad Metin*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2016.
- TOPARLI, Recep, *Harezmlî Hafız Divanı'ndan Seçmeler*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1994.
- TOPARLI, Recep, *Hârezmlî Hâfız'ın Divanı İncelem-Metin-Tıpkıbasım*, TDK, Ankara, 1998.
- TULUM, Mehmet Mâhur, *Hazîni Menba'u'l-Ebhâr fî Riyâzi'l-Ebrâr "İyilerin Bahçelerindeki Suların Kaynağı"*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul, 2009.
- TULUM, Mehmet Mâhur, *Hoca Ahmed Yesevî Dîvân-ı Hikmet (Mısır Nüshası)*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 2016.
- VÄHİDOV, Erkin, *Ortädä Begânä Yoq*, Yâzuvçı Nâşriyât, Taşkent, 1991.
- VANLIOĞLU, Mehmet, *Farsça (Dilbilgisi-Metin)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 1988.
- YÜCEL, Bilâl, *Bâbü'r Dîvânı*, AKM, Ankara, 1995.

